

Torrealdai, euskal liburuaren zentsuraren aztertzaile

Lourdes Otaegi Imaz

UPV/EHUko Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak
Saileko irakaslea

Zentsuraren erregimenetik askatasunen errepublikara

Joan Mari Torrealdairen liburuaren artean irakurri nuen lehenengoa *Euskal idazleak, gaur* (1977) izan zen.¹ Garai-ko euskaldunen artean inpaktu handia izan zuen, zeren, Lan Kide Aurrezkiak lagundutako 45.000 aleko tiradari esker, euskal herritar askoren etxeetan sartu baitzen. Bestalde, liburuaren formatu handiak eta paperaren kalitateak euskal liburugintzan oso ezohikoa bilakatzen zuen. Egiaz, egitasmu anbiziotsua izan zen, euskal literatura garaikidearen panorama zabala ezagutzera ematen baitzuen askotariko datuak eskainiz (kopuruak, grafikoak, zerrendak, irudiak...). Izan ere, azterketa soziologiko profesionalean oinarritzen zen; zehazki, Robert Escarpiten metodologia erabiliz buruturiko ikerketa baten emaitza zen. Hitz gutxitan esanda, euskarazko liburuaren unibertso txikiaren lehen deskripzio xehea eskaini zigun.

Literaturaren soziologiaren teorialari entzutetsua zen Escarpiten metodologiaren arabera, literatura, testu bat izateaz gain, gizarte mailako eta ekonomia mailako ekoizpen bat ere bada. Horregatik, gizarte gertakari guztiak bezala, hura neurtzeko eta aztertzeko ikerketa baliabide objektiboak erabil

daitezke, besteak beste, estatistika eta inkestak. Beraz, liburu ekoizketaren datuak bildu eta harremanetan jarri zituen gizartea baldintzatzen duten faktore sozioekonomikoekin, hala nola, erregimen politikoa, kultur erakundeak, klase egituraketa, gizarte kategoriak, lanbideak, aisiaren antolaketa, analfabetismo maila, idazlearen, editorearen eta liburu-saltzailearen estatus ekonomiko eta legala, hizkuntzaren egoera soziolinguistikoa, liburuaren historia...

Niretzat liburu deskubrimendua izan zela esatea ez da gehiegieria. Ordurako, euskal hizkuntzaren eta literaturaren inguruko historiak bagenituen; baina, inkesta bidezko lanari esker, bestelako konstatazio batzuk eskuratu genituen, esaterako, liburugintzaren egoera eta baldintzak, idazleen jatorri, lanbide edota adin ezaugarriak, edota idazle garaikideen *hit parade* edo kanona ('Las diez firmas contemporáneas preferidas'). Oroz gainera, halere, *Euskal idazleak*, *gaur-en ezaugarri grafikoak* ziren deigarri, eta bereziki estudioko argazkiak. Horien bidez, hain garapen komertzial urriko euskal liburuaren protagonistak eman zizkigun ezagutzera: idazleak, liburuen azalak, argitaletxe eta aldizkarien zigiluak... Egileak modernotasun keinutzat justifikatu zuen despliege handi hura, eta irudiaren kulturaren geundela aipatu zuen arrazoitzat; baina banago zerbait anbiziotsuagoa zela apustua: prentsa edo telebista irudien babesik gabe, elkarren berri apenas zuen euskal kulturari gorputza harrarazi zion estrategia hark, eta altxatu egin zuen gure begien aurrean eraikin ezezagun hartako maketa bizia.

Formatuaren erakargarritasunak ez zuen ordea ostentzen euskal kulturaren errealtate gordina. Argiro erakutsi zuenez, «Hizkuntz talde zanpatua izateak (eta ez hizkuntzaren arabera bakarrik zapaldua!), kulturaren zokoratzea, marginalismoa adierazten du», eta horrek ondorio latzak zekarzkit: profesionalismorik eza, idazteko posibletasun falta, hizkuntzaren menderatze maila eskasa, geure hizkuntzan analfabetoak izatea, tradizioa ez ezagutzea, prestigio kulturalik ez izatea... Baina bazen, bere iritziz, Trantsizioaren lehen urte haietan ezinbestez aipatu beharreko beste puntu bat: zentsura (1977: 155-156).

Hamar urte arinago, JAKIN aldizkariaren zuzendari zela ikasi zuen Torrealdaik zentsuraren funtzionamenduaz nahi baino gehiago, aldizkariaren erregistro-baimena lortu eta mantendu beharrez. Azkenean, 1969an, Fraga Iribarnek zuzenduriko ministerioak aldizkaria debekatu zenez, Frantziara joan zen. Lehenik Okzitaniako Tolosan Institutu Katolikoan hasi zituen ikasketak 1970ean, eta teologia lizentziatura titulurako Askapenaren Teologia hartu zuen aztergaitzat, gero *Iraultzaz* (1973) liburuan euskarara ekarria. Frantziara joatea «zentsuraren erregimenetik askatasunen errepublikara» aldatzea izan zen Torrealdairerentzat:

Gaur egungo ikuspegitik lanak ditu aldaketa ulertzeak ere: hemen klandestinoki eskuratzen genituen liburu eta aldizkariak lasai eros zitezkeen han, telebistan eztabaida politikoak noiznahi ikusten ziren. Pentsaezina gurean. Francoren diktadurapean bizi ginenontzat Frantzia askatasun guztien sinboloa zen 68ko Maiatza igaro berri hartan. Iduri zuen zirrikitu estu batetik ikusten nuen paisaiaren erdi-erdian bizi nintzela orain. (2016: 7)

Aurrerago, 1973an, Parisko Institut d'Études Sociales-en unibertsitate giroko talaiari soziologia ikasitakoa euskal kulturaren zerbitzura jartzea erabaki zuen, eta lizentziaturarako euskal kultura idatziaren soziologia landu zuen Jacques Gellard irakaslearekin: *Les écrivains basques contemporains. Approche sociologique* (1975). Lehen hurbilketa hura garatuz osatu zituen, bada, *Euskal idazleak, gaur* (1977) eta *Euskal kultura gaur* (1997).

Zioenez, literaturaren soziologiaren arloko lanetan ari zela, beti interesatu omen zuen zentsurak literatur sorkuntzan nola eragiten zuen ikertzeak. Idazlearen sortze askatasunaren aurka egiten du zentsurak, baina, era berean, gozotan izan behar da ez dela Erregimenari

JAKIN aldizkariaren zuzendari zela ikasi zuen Torrealdaik zentsuraren funtzionamenduaz nahi baino gehiago, aldizkariaren erregistro-baimena lortu eta mantendu beharrez

soilik dagokion ‘gertaera’. Aitzitik, Torrealdaik ez zuen aipatzeke utzi euskal liburugintzari eragiten zioten zentsura faktoreak sakonagoak zirela. Batetik, hizkuntzari berari eginiko mendeetako bazterketa politika zegoen, eta horrek idazlearen alfabetizazio eskasa eta tradizio falta zekarkion. Bestetik, ordea, zentsura gubernamental sistematikoa zegoen, eta horrek egileen baitan sustraituriko autozentsuraren har gaiztoa. Azkenik, ezin aiantzi argialetxeetan garaturiko joera ‘garbitzailea’, horien posibilismoa, nolabait erresistitu eta maila batean kolaboratzeko kinkan bizi beharra...

Lau faktoreei eskaini zien bere ikertzaile bizitzan zehar etengabeko arreta, eta lauri helduko diegu hurrengo ataletan argibide osagarriak emateko. Horretarako, ekidin egingo dugu zentsuraren ikertzaileen edo kasu konkretuen erreferentziak eranstea; izan ere, beste ezer baino gehiago, artikulua honek Torrealdairen lana ohoratu eta horren balioa nabarmendu nahi baitu, bere ekarpenari omenaldia eskainiz, eta euskal liburuaren zentsurari buruz egin zuen ikerlan baliotsua eskertuz.

Errepresio soziokulturalaren izeberga

Euskarari eginiko mendeetako setioak idazleari eransten zion lorra aipatu zuen lehenik. Euskarak jasandako bazterketa latzaren ondorio zuzena zen analfabetismoa eta kultur hizkuntza gisa garatu ezina. Horregatik, lehenik gezurtatu egin behar zen euskararen hizkuntz ezgaitasunaren mitoa, euskal idazle guztien mamu ezin uxatua:

Euskal liburuan badago beste zentsura bat, euskaraz egoteagatik egiten dena, eta hori euskararen errepresio politikoa da. [...] ez edukinagatik. 60ko hamarkadaren erdirarte behintzat iraun du egoera honek.

Oro har, euskal liburuaren argitalpena Estatu espainiarrean ez da normalizatu 1975eko Liburuaren Legea arte. (1997: 125)

Bere produkzio osoan ageri den *leitmotiv* bat izan bada ere, euskarari eginiko setioaren gaia bi liburutan tratatu zuen gehien: *El libro negro del euskera* (1998a) eta *Asedio al*

euskera. Más allá del libro negro (2018). Bietan euskararen gainean mendeetan izaniko aurrejuzgu negatiboak bildu zituen, hizkuntzari eragindako kaltea eta kultur ezintasuna erabaki politikoz (omisioz, ekintzaz edota debekuz) eragindakoak zirela frogatzeko. *Liburu beltzean* frankismoaren garaikoak deskribatu zituen, eta, *Asedio al euskera* izenekoan, aldiz, demokrazian suertaturikoez mintzatu zen, euskararen aurkako aurrejuzgu interesatuek inoiz baino biziago zirautela erakutsiz. Hala, bi kapitulu aipagarri erantsi zituen: batean, euskal gatazka eta indarkeria egoeran euskal kulturari eragindako kaltea salatu zuen, batez ere «Todo es ETA» formula *motto* gisa hartu zuen kanpaina. Horren ondorioztat jo zuen 2003ko *Euskaldunon Egunkaria*-ren itxiera eta haren administrazio kontseiluko kideak (tartean Torrealdai bera) atxilotu eta auzipetzea. Azkenik, 1940-50eko hamarkadetan Erregimenak burututako «genozidio kulturala» ukatzen dutenen diskurtsoa salatu zuen, eta gaztelaniaren monolinguisismoaren ondorioz beste hizkuntzei errepresiorik egin izanaren negazionismoa ere bai. Egileak esan bezala:

Mientras exista esa ideología supremacista en torno al español (que se ha recrudecido de forma intensa en los últimos años), el euskera seguirá siendo el objetivo de todo tipo de falsedades, insidias, restricciones, ataques y condenas. (2018: 12)

Esate baterako, ez da hain kontu ezaguna frankismoan zehar zentsuraren interesa liburuaren gaiari edo egilearen ideologiari bezainbeste orientatu zitzaioala hizkuntz ereduari. Hala, euskararen idazkera aranazalea erabiltzea baztertzeko ziotzat aipatzen zen txostenetan, eredu «separatista» eta «asmatu» gisa kalifikatuz, edota «kultur hizkuntza eta euskal nazioaren hizkuntza izan nahia» egotziz. Aldiz, gaztelaniaren erara idatziriko eredu tradizionala jatortzat eta ahozkotik hurbilekotzat ematen zuten: «espainiartzat». Euskara batua, azkenik, «frantsesa» zela zioten, h-aren grafiaren ika-mika espainiar/frantses auzi patriotikoa bilakatuz (1997: 126).

Guziz interesgarri da, bestalde, euskal liburuei frankismoak aplikaturiko zentsuraren genero eskala ere (*ibid.*). Hona

Torreлдаik eginiko zerrenda, onartuenetatik ezetsienetara: erlijio-liburu xumeak, herri-literaturakoak baimentzen erraz-zenak ziren; goragoko mailan zegoen literatura, baina olerkia

Torreлдаik bazekien zentsuraren gaia ikertzea oso zaila zela. Izan ere, ezkutuan egiten den errepresio modua da, eta mozorrotu ere egiten da eufemismoen atzean

eta eleberria onartzen erraza-goak ziren saiolanak baino; zailtasunaren goren mailan, berriz, hizkuntzaren baliabideak (hiztegiak, gramatikak) eta itzulpenak zeuden. Gene-ro mailaketa horren sakoneko arrazoa euskarari kultur es-tatusa eragoztekoa zen; izan ere, Torreldairen iritziz, tresna linguistikoek errazten dute

hizkuntzaren birproduktzio aukera (hizkuntza aztertu, kon-paratu, ikasi eta irakatsi egin daiteke hiztegi eta gramatikaren laguntzaz), eta, bestetik, itzulpenek hizkuntzaren homologa-garritasuna eta prestigioa iradokitzen dute. Bestela esanda, biek euskara kultur hizkuntza gisa legitimatzen zuten, Erre-gimenak arriskugarrientzat jotzen zuena, alegia. Donostiako *La Voz de España*-tik (1937) harturiko lerrootan dago esanda: «El peligro para un imperio es la coexistencia de dos o más idiomas culturales» (*ibid.*). Azken batean, kultur hizkuntza izateko monopolioa gaztelaniari esleitu baitio estatuak, eta ez du konpetentzia txikienik ere izan behar.

Francoren gobernuaren zentsura

Torreлдаik zentsurari buruz egindako ikerlan nagusia bere doktorego tesia da: *La censura gubernativa y el libro vasco (1936-1983): Análisis de los informes del lectorado* (1991).² Lan zabal horretatik eratorri zituen bere hiru liburu aipa-garrienak arlo honetan: *La censura de Franco y los escritores vascos del 98* (1998b), *La censura de Franco y el tema vasco* (1999) eta *Artaziak. Euskal liburuak eta Francoren zentsura 1936-1983* (2000).

Tesiaren hitzaurrean dioenez, 1984an erabaki zuen bere aztergaia zentsuraren ardatzari lotzea, eta inkestak egin zizkien berriro idazle eta editoreei zentsura arazoei buruz datuak biltzeko; ondoren, argitaletxeetako artxiboak ere aztertu zituen. Jarraian, 1986tik aurrera, Alcalá de Henaresko Archivo General de la Administración (AGA) erakundeko espedienteak aztertu zituen, han biltzen direlako Prensa y Propaganda-ko ordezkarietako eta Informazio eta Turismo nahiz Kultura Ministerioetako artxibo administratiboak; izan ere, hiruren bitartez kudeatu zen zentsura.

Txostenak banan-banan aztertu arren, Torrealdaik bazekien zentsuraren gaia ikertzea oso zaila zela. Izan ere, ezkutuan egiten den errepresio modua da, eta mozorrotu ere egiten da eufemismoen atzean. Bestalde, 1991n jadanik zentsura gai «deserosoa» zela sumatzen zuen; frankismoan «tabu» izatetik, eta Trantsizioan denen ahotan ibili ondoren, 1980tik aurrera ahantzia geratu zen: «Un olvido aséptico, una especie de disolución de la memoria colectiva interesadamente programada» (1991: 10). Horren ondorioz, zentsura behar bezala aztertu gabe eta ikerketa enpiriko eta frogaturik gabe geratzeko arriskua ikusten zuen.

Tesiaren ikerketaren corpusa eta muga kronologikoak oso zehatz markaturik ageri dira: 1936 eta 1983 artean euskal liburuari Espainiako Gobernuak aplikaturiko zentsura aztertu du. Alabaina, lan hori burutzeko bibliografia gutxiegi dagoela deitoratzen du, iberiar azterketa gehienak zinema eta prentsari buruzkoak baitira. Euskarazko liburuari dagokionez, argi ikusten du berak burutu dituela gai horretara hurbiltzeko bi azterlan bakarrak: ‘Euskararen zapalkuntza’ (JAKIN 24, 1982) eta ‘Censura y literatura vasca’ (Manuel L. Abellánen *Diálogos hispánicos de Amsterdam* 5, 1987). Bestalde, zentsuraren funtzionamenduaren irizpide eta prozedurak zehatz ezagutu ahal izateko, AGAko 1.984 txosten aztertu zituen, errepresioaren alde ideologikoa zuzenean ezagutzeko aukera emango ziotelako. Metodologiari dagokionez, liburuaren zentsura literaturaren soziologiaren ikuspuntuari

eta Robert Escarpit irakaslearen jardunbide enpirikoari lotu zitzaion berriro, Bordeleko Institut de Littérature et de Techniques Artistiques de Masse (OLTAM) erakundeak erabilitako irizpide teoriko eta praktikoak jarraituz.

Emaitza gisa, zentsuraren periodizazio bat proposatu zuen, hiru mugarri nagusiak 1936-37ko legeak, Fraga Iribarneren 14/1966 Legea eta demokrazia aroko 24/1977 Errege Dekretua izanik.

Lehenengo aldian, bi zati bereizi zituen: lehena, 1936-1951 artekoa, Falangearen printzipioen ezarpen ideologikoari dagozkiona; eta bigarrena, 1951-1962 artekoa, sektore katolikoaren eskuetan geratu zen garaia.

Bigarren aldia 1963-1975 artekoa da, eta ardatz nagusia du Manuel Fraga Iribarneren Ley de Prensa en Imprenta. Aldi berri honetan, «aurretikako zentsura» ezabatu da, baina «borondatezko kontsulta» eta «aldez aurreko depositoa» ezarri dira horren ordean, eta funtzio zentsorio bera beste izen eta prozedura batez betetzen da. Euskal liburugintzan, lehen gerraosteko agorraldiaren ondoren, maila bateko askatasunaldi labur bat ekarri zuen Fragaren legeak 60ko hamarkadan, harik eta 1967tik aurrera ETAREN aktibismoaren aurkako salbuespen-egoerak bata bestearen atzean ezarri eta Barne Sailari susmagarri iruditutako argitalpenak eta kultur jarduerak debekatzeko ekarri zuen arte.

Azken epea 1976-1983 artekoa da, eta 24/77 Errege Dekretuak zentsuraren ahalmenak mugatu zituen arren, zenbait irizpide politiko eta morali babesa ematen jarraitu zuen (monarkia, armada, segurtasun indarrak, Espainiaren batasuna...), eta oraindik zenbait zentsura-txosten ireki ziren.

Egile-editoreek zentsuraren irizpide-arauak ez zituztela ezagutzen ondorioztatu zuen elkarrizketetatik, nolabait zentsorea- ren obsesioen arabera zela, eta neurri batean arbitrarioa:

Apenas se conocen reglas escritas de la censura. Sí se conoce la mecánica de la tramitación, así como también la censura que se ha aplicado, mediante análisis empíricos, pero hay muy poca documentación sobre los principios y los criterios a aplicar. [...]

El vacío de reglas escritas trae, entre otras consecuencias, la arbitrariedad. El subjetivismo queda patente y resulta alarmante en algunos casos. (1999: 10)

Txostenen edukia aztertuz, ordea, Torrealdaik frogatu ahal izan zuen, ohiko tabu moral eta erlijiosoen gain (sexua, adulterioa, prostituzioa...), 'euskal gaia' zela zentsuraren arreta erakartzen zuena. Zenbait gai, hala nola Espainiako gerrari buruzko ikuspuntua, asko zaindu ziren, bereziki Trantsizioaren garaian elkarbizitzari eragin ziezaioketelakoan. Gauza bera esan genezake Gernikako bonbardaketaz, abertzaletasunaz eta haren buruzagi eta ikurrez, foruez, federalismoaz... Geroago, berriz, tabu bilakatu ziren ETA, torturak edo abusu polizialak; izan ere, zentsuratzailleen arabera, horiek aipatzea bera independentismoaren aldeko propagandatzat har zitekeen...

Tesiaren muina laburtuz, esan daiteke egileak gezurtatu egiten duela zentsura zuloz beteriko galbahe eskasa zenik. Aitzitik, azpimarratu egiten du euskarazko sorkuntzaren garapen librea eragozten izandako efikazia handia, konstantea eta iraunkorra. Haren helburuetako bat euskara pentsamendu-, sorkuntza- eta ikerketa-hizkuntza izateko ezgai zela agerraraztea zen. Ideologikoki, abertzaletasuna zuen etsai nagusi, eta haren ikur guztiak debekatu zituen, linguistikoak, kulturalak eta politikoak. Azkenik, tabu bilakatu zuen euskal identitate politikoarekin zerikusia zuen tematika, eta debate ideologikoa eragotzi zuen, ideien zirkulazio librea oztopatuz. Ondorioz, frankismoko zentsurak «desertu kulturala» eta pentsamenduaren pobretasuna ekarri zituen, debate intelektualaren kultura eskasa.

Artaziak. Euskal liburuak eta Francoren zentsura 1936-1983 (2000) liburuak jasotzen du tesiaren edukia euskal literaturari dagokionez. Espainiako «aurretiazko zentsura» izendaturikoaren berezitasun nagusiak azaltzen ditu bere orrietan, zentsuraren legediaren eta horren bilakaeraren azterketa sakona eginez. Lehen bi hamarkadetako heroiak Jon Etxaide eta Santiago Onaindia jagiten dira, 1940-50eko hamarkadetako idazle-editorerik idealistenak eta zigortuenak. Aurrerago,

Zarauzko Itxaropena argitaletxearen Kuliska Sorta bihurtu zen euskal liburuarentzako babeslekua, eta JAKIN eta *Anaitasuna* aldizkariak ere argitu zuten pixkanaka kultur giroa. 1960etan, ekoizpen editorialak gora egin zuen, ikastolek eta euskalduntze-alfabetatze kanpainak garraiatu-rik eskariaren-gatik. Halere, zentsura politikoa gailendu zen aldi honetan, eta euskal kulturako partaideen txosten politiko-sozialak pisu handia hartzen zuen argitalpen baimena ematerakoan. Euskarazko liburuen edukien nahiz egileen inguruko susmo politikoek 1981ean erredaktatu zen azken txostenera arte iraun zuten.

Autozentsura

Euskal literaturaren eragozpenen artean, Torrealdaik oso hasieratik eman zion protagonismo handia autozentsurari eta, horren ondorioz, euskal kulturaren debate eta komunikazio dinamikak pairatzen zuen geldotasunari. Bestalde, idazleen estatusak edo profesionalizatu ezinak idazlea isiltasunera eramaten zuen sarritan, horretan erabakigarri zelarik «kultur inguruaren etsaigoa (analfabetismoa, zentsura, erdararen nagusitasuna, eta abar)» (1977: 218-219).

Torrealdairen iritziz:

Zentsurak uste baino sakonago kutsatu du, ene ustetan, euskal kultura. Izan ere, legezko zentsura horrek autozentsurara behartzen du idazlea, iturburuko zentsurara. Hauzia ez da soilki obraren bat argitara gabe uztea, goraizeen kausaz; aitzitik grabeena, larriena, jaiore gabe gelditzen dena da. Zentsurak hori dakar. (*Ibid.*: 155)

Ez da zaila Torrealdaik deskribaturiko egoera eta 1978an modu fikzionalen Atxagak *Etiopia*-ko 'Piolet poeta lirikoari buruz zenbait apunte' narrazioan parodiatu-rik lotzea. Atxagak ere idazlea, heroi ezezagun eta baztertu hori, aldarrikatu beharra ikusi zuen. *Etiopia*-ko hitzaurre justifikatzailean, idazle izan nahi duen Piolet gaixoaren bizitza kontatzen digu, baina batere aitormenik ez du «gure herriko gaztelu, ghetto, parroquia eta uharte kultural ausartenetan». Horregatik, ezinbestez,

idatzi ahal izateko biderik siniestroenak ere baliatu ondoren, ihesi joatea beste aukerarik ez du, «Jeneralak» munduaren bukaerara joaten bada ere harra-patu egingo duela agindu baitu. «Bere estilo nahastezinak» galdu egingo duelakoan, behin betiko ezkutatu eta legenda bihurtuko da Piolet, Rimbaud bezain misterioski.

Atxagaren Piolet errebelatu hori, ordea, salbuespena zen. Torrealdaik idatzi zuen moduan, «idazle bakoitza ez da Rimbaud bat, idazle atipikoa, arau eta balio oren itzulipurdikatzaile» (*ibid.*: 217). Izanez ere, gizartean txertatua egon nahi du eta «milieu littéraire» baten egarriz bizi da. Euskal idazleari, ordea, euskararen egoera soziolinguistikoa asko zailtzen zion zeregina. Horregatik zioen Torrealdaik:

Giroa da hemen zentsuraz kutsatua, kutsatua baino betea gehiago. [...]. Autozentsura, edo sorburuko zentsura, fenomeno guztiz inportantea da euskal kulturaren. Zentsura kreaizioaren iturburuan: idazlearen beraren baitan. Zentsura produkzioaren iturburuan: editorearengan. [...] zentsura politiko-esistentziala, girokoa, egoerari dagokiona, legeak ezartzen duena, chauvinismoarena. (*Ibid.*: 237)

Doktorego tesian adierazi zuenez, autozentsura eta editorialeko zentsura oso lotuta daude, eta biei buruzko informazio iturriak eta datuak falta dira; izan ere, delegatuen edota kultura ordezkarietzako zuzendarien 'gomendioak' ez dira idatziz aurkitzen, ahoz egiten baitziren, edo telefonoz. Negoziaketa umiliagarrietatik onberatasunez beteriko gurasokeriaraino doazen jarrera guztien lekukotzak jaso zituen Torrealdaik, isun, debeku eta kartzela zigorrez gain, jakina. Hori guztia zentsuraren sarearen atal garrantzitsu bat da, kuantifikatu ezin bada ere. Izebergaren metafora erabiliz baieztatu zuenez, bere

Euskal kulturaren eragozpenen artean, Torrealdaik oso hasieratik eman zion protagonismo handia autozentsurari eta, horren ondorioz, euskal kulturaren debate eta komunikazio dinamikak pairatzen zuten geldotasunari

iritziz, autozentsura urpeko zati ezkutuarien ehuneko handia zen. Horretan adituen iritziak bat datoz:

... «los puntos de referencia para el escritor de los últimos 40 años ha dejado de ser la coherencia de la propia obra y la relación con los lectores, para asentarse en la variable subjetividad del lápiz rojo». (Cisquella, Erviti eta Sorolla, *apud* 1999: 291)

Autozentsurak maila ezberdinetan eragiten zuela bazez, eta Félix Grande poetaren azalpenei jarraituz deskribatu zuen. Batetik, mintzagaiaren aukeraketa baldintzatzen zuen, eragotzitako gaiak bazeudelako. Bestalde, zentsoreak tatxatuko liokeena idazleak berak ezabatzen zuen, Granderen aipamen ironikoa jasoz azaltzen duenez: «es evidente que los escritores no solo escribimos mejor que los censores, sino que también tachamos mejor» (*ibid.*). Azkenik, idatzitakoa berrirakurtzean, estrategiak bilatzen ditu idazleak, eragotzitakoa bestela esan ahal izateko. Berriro ere Granderen hitzak jasotzen ditu: «Y entonces uno mismo modifica esta frase, cambia o suprime este adjetivo, agazapa esa idea, recurre a tal imagen, rodea tal muro» (*ibid.*).

Gisa berean, autozentsurak ondorio estilistikoak ere baditu, Torrealdaik 1977an ‘hizkuntza parabolikoa’ deitua:

Zentsurak badu bigarren ondorio bat ere, hizkuntza osoki jotzen duena. ‘Hizkuntza paraboliko’ bat jaio da Euskal Herrian, hots: gauzak aurrez-aurre izendatu beharrean, zeharka aipatzea, zentsura pasa dezan, esangabe esatea, erdizka esanez, idarokiz, idaztea beti (enteratuak eta listoak soilki ulertzeko egiazko arriskua-rekin), *hic* eta *nunc* hemengo egoeraz mintzatzean hitzez kanpoak ari izanez... [...]. Gure artean sarri ikusten den estilo eliptiko eta lurpekoaren errua, zentsurarena ere bada. (1977: 155-156)

Hizkera ‘parabolikoa’ Gabriel Celayaren hitzez baliatuz azaldu zuen beste batean: «el truco de las medias palabras y el decir sin decir lo que decía» (1999: 292). «Truco» edo estrategia hori zentsurari aurre egitea ekiditeko erabili behar zen, eta, horretarako, hizkuntzaren erabilera trebea zen tresnarik baliotsuena (Cáceres 2013). Zuzenean esan ezin daitekeena iradoki egin behar da, perifrasiaren bidez, alusioaren bidez,

irudien bidez, zeharkako hizkeraz adieraziz. Hitz bat ezin bada esan, sinonimoaz edo metonimiaz adierazten da, eufemismoz estaliz, hiperbolez adieraziz, hemengo arazoak iradokitzeke beste nonbaiteko izen eta lekuak aipatuz, fantasia erabiliz... Nola edo hala, irakurleari lerroarteko mezua iradokitzea zen jomuga, ahal zen neurrian zentsorea anbiguetatean itoz.

Halere, «estilo eliptiko eta lurpekoa» sortu izana autozentsuraren albo-kaltea dela esan zuen, eta argi nabarmentzen dugu Torrealdairi ez zaiola atsegin diskurtso kiribildu hori, eta irakurketaren kaltetan dela deritzola: «El resultado final ha sido una escritura retorcida y unos códigos criptográficos hechos de sobreentendidos y símbolos, un lenguaje clandestino para uso de minorías» (1999: 293). Zentsuraren eragozpenak idazlearen asmamena piztu zuen arren, Torrealdairi ez zuen uste aberastasun literarioa ekarri zuenik. Bere iritzi, kode berezien baliatze hori kaltegarri izan da, ez baitago nornahiren esku «irakurleak deskodetzeko moduan idatzi, baina zentsorea enteratu gabe» utzi ahal izatea (2000: 248).

Edonola ere, guk ezin dugu ukatu, «sugearen mugimendu leuna» eta «azeriaren malezia» erabiliz, kode kriptografiko hori moldatuz egiazko artistak sortu zirela gure literaturan, eta nekez aurkituko dugula Martin Ugalde, Koldo Mitxelena, Gabriel Aresti, Bernardo Atxaga edo Koldo Izagirre baino artista iaioagorik anbiguetatearen alanbrean funanbulistak bezala mugitzen, «esan gabe esateko estrategia» irudimenaz eta ironiaz maisuki baliatzen, edota sinbolismo surrealistaren irudimenez errealitateari buruz guztiz iritzi kritikoa adierazten (ikus Otaegi 2018a, 2018b eta 2019).

Edonola ere, Torrealdairaren idazkera estiloa guztiz bestelakoa zen, argia eta didaktikoa, eta aldi berean irmoa. Saiakera idazle gisa, Rikardo Arregik bezala, informazioa argi, zuzen eta modu eraginkorrean ematea izan zuen helburu. Itzuligururik gabe, edukien inbentarioa guztiz modu ordenatuan eta adigarrian apailatzen zuen, argumentuak elokuzio-modu garden eta irisgarrian jostea hobetsiz. Ez dago ukatzerik bere saiolari-erregistroari ikertzailearen objektibotasuna eta

seriotasuna dariola, eta oso inoizka bakarrik utzi zuela bere emozioen adierazpena narraturiko gertakarien larritasunarekin bat etortzen, edota ni subjektiboari gainezkatzen. Izatekotan, neurgarri ez den faktoreren batez iritzia ematerakoan agertzen da, eta beti modu ñabartuan.

Esate baterako, arestian aipaturiko konparaketak (sugearen mugimendu leuna, azeriaren malezia) euskal irakurle arruntak ongi ulertuko dituen perifrasiak dira, Félix Granderen testuan dauden «lenguaje retorcido, reptante, sinuoso, astuto»

Bere helburuaren seriotasunak gidatzen zuen Torrealdairen luma, eta euskal herritarrei frankismoan zehar eta euskararen historian jasandako errepresioari buruzko ikerlanaren berri emateko konpromisoak

(1999: 293) adjektiboen ordezeko espresiboak, eta ez irudimenaren fruitu. Gisa berean, bere lanetan inoiz agertzen diren metaforak, hala nola izeberga zentsurarekin alderatzen dueneko, edota lapitza gorriaren aipamenez metonimikoki zentsoreen lana seinalatzen dueneko, bere iturri bibliografikoetan aski ezagunak diren egileei eginiko keinutzat har ditzakegu. Ironia, berriz, oso aldika soilik isurtzen da bere

lerroen artean, eta sarritan besteren hitzak baliatuz bideratzen du, Granderen hitzen aipamenak sartzean lortu duen bezala.

Laburtuz, bere helburuaren seriotasunak gidatzen zuen Torrealdairen luma, eta euskal herritarrei frankismoan zehar eta euskararen historian –lehen bezala orain– jasandako errepresioari buruzko ikerlanaren berri emateko konpromisoak. Ez zuen inoiz arriskuan jarri transmisio betebeharrak, estilo indartsu, zuzen eta razionalari lehentasuna emanaz. Edukiari ematen zion protagonismoa, esateko moldea zainduz, dotore baina apainkeriarik gabe. Bestalde, irakurleari konfiantza eta atsegintasuna emango zion ariera hobesten zuen, teknizismoetara edo erudiziora premiazko zenean bakarrik joz. Azalduriko gertaerak maiz absurdoaren mugan kokatzen

baziren ere, oso ondorio errealak eta sumagarriak ekarri dizkigutela hartua zuen gogoan, eta umore nahiz sarkasmoari ez zien biderik ematen.

Enpresa editorialen gaineko kontrola

Euskal kultura gaur lanean, demokrazia garaiko bi hamarkadetako panoramika berria eraikitzean, 1936-1975 urtealdiari begirada eman eta zentsurari eskainiriko pasartean (1997: 124-127), hiru konstatazio eta balorazio bat egin zituen tesian bildutako datuak ebaluatu ondoren: lehenik, aurretiazko zentsurak 40 urteko epe luzean euskal literatur produkzioa erabat baldintzatu zuela; bigarrenik, autozentsura izan zela, halere, zentsura-aparatuaren tresnarik sarkorrena; eta, hirugarrenik, editoreak zirela, halere, aurretiazko zentsurak idazleen gainean egiten zuen presio handiena: «Administrazioaren aurrean erantzukizuna duenez beronek ere, obra 'garbitzera' jotzen du, zigorrak (multak eta kartzela) ebitatze-aldera. Eta, horrela, editorea ere zentsore 'malgré lui' bilakatzen da» (*ibid.*: 124). Bere iritziz, argitaletxeen bidez eragiten zen zentsurarik eraginkorrena.

Frankismoak kultur produkzioa kontrolatzeko eta bideratzeko daukan sisteman zentsura ez da mekanismo bakarra. Ez dakit ez ote den okerragoa enpresa editorial eta periodistikoetara jartzen zaien kontrola. (*ibid.*: 125)

Balorazioa besterik ez zezakeen egin, datuak eta kopuruak biltzea oso zaila delako eta azterketa objektiboa ezin egin daitekeelako. Halere, esperientziaz zekien argitaletxeek beren jardun ekonomikoa zeukatela jokoan; izan ere, liburu bakoitzaren ebaluazioan erregistro baimena kentzeko arriskuan jartzen ziren:

No atenderse a las condiciones establecidas no lleva únicamente la multa sino incluso la cancelación del número editorial.

[...] no solamente el escritor, sino el editor y el impresor (en caso de autor-editor) son corresponsables del texto ante la Administración y la Justicia. (1999: 12)

La censura de Franco y el tema vasco liburuaren sarrean adierazi zuen moduan (*ibid.*: 7-18), argitaletxeen bidez

praktikaturiko zentsurak konplexutasun handia du, adar eta maila ezberdinetan hedatzen baita eta, luzaroan iraun zuenez, garai ezberdinetan pauta ezberdinak garatu baitzituen. Aldizkariarekin antzekoa gertatzen zela diosku Torrealdaik, eta, ondorioz, funtsean hiru informazio-eremutara hesituta bukatzen zutela: informazio lokala, erlijiosoa eta kulturala (1997: 125).

Aldez aurretiko zentsura burutzen zuen ministerio bera zen edizio-enpresaren kontrolaren arduraduna. Batetik, argitalpen-etxea izateko erregistro baimena behar zen, eta horretako arduradunen izenak deklaratu behar ziren, horien informe politiko-soziala poliziari eskatzeko. Horren ondoren, plan editorialean helburuak eta liburu-motak deklaratu behar ziren, eta, jakina, argitaletxe baimena izateko moduko proposamena aurkezten zen, debekatuko ziren hainbat gai alde batera utziz. Gero, ordea, lerro nagusi horietatik apur bat ateraz gero, zigorra zetorren. Bere hitzetan esateko, «trampa saducea» gisan eraturiko mekanismoa zen. Bere estiloan gutxitan aurkitzen den alusio mota dirudi espresio horrek: Testamentu Berritik eratorritako aipamen bat da, erantzun guztiak txarrak dituen galdera kapziosoa izendatzeko. Torrealdaik behin baino gehiagotan erabili zuen argitaletxeen egoera zail hura deskribatzeko. Berez, saduzear transparenta frankismoaren amaierako debate politikoan ospetsu bihurtutako formula bihurtu zen. 1972an Torcuato Fernández de Miranda politikariak erabili zuen, joera frankista integristenekoek Gortetean galdetu ziotenean ea elkarte politikoak ontzat ematen zituen; izan ere, zurrumuruak zeuden Franco hildakoan demokrazia ezartzerako legeak prestatzen ziharduela, baina berak, erretorikaz baliatuz, erantzuna ekidin zuen. Geroztik, konnotazioz zamaturiko formula da, eta Torrealdaik erabiltzeak politika garaikideko eztabaidaren jarraitzaile bizia zela iradokitzen du.

Izeberga eta itsasargia

La Censura está integrada en los órganos de control y de represión franquistas. La quema de libros, la prohibición de autores y la marginación del libro vasco forman parte de la misma política. (2019: 10)

Azken liburuan, *De la hoguera al lápiz rojo* izenekoan, politika kultural errepresorea nabarmendu eta salatzeke asmoa izanik ere, ez zuen nahi Torrealdaik zentsurari buruzko azterlana zuri-beltzeko irudia soilik izaterik. Aitzitik, tarteko hainbat ekimenek unean uneko irtenbidea saiatu zutela ere ez zuen gorde: zenbait intelektualek eginiko ahalegina euskara legitimatzeko, edota zentsuraren partaide zenbaitek eginiko urratsak tolerantziaz jokatzeko euskal liburuarekin, edota RSBAPen posibilismoa... Hitz batean, euskal liburuaren nabigazioa mehatxatu zuen zentsura estrategiaren nondik norakoak argitasunez azaldu ondoren, azken egunetara arte jarraitu zuen bildutako informazio osagarria ere dibulgatzen, baita Trantsizioan demokraziaren hobe beharrez eta 'isiltasun paktuaren' izenean isilarazitako zehaztasun, kasu eta protagonistak agerian jartzen ere.

Zentsuraren izebergaren zati ikusgarriaren oroimena ere ezabatuz doa urteen laino artean, baina Forukoaren bizi osoko lanak itsasargi baten moduan ohartarazten jarraitzen du errepresio-modu eraginkorra zenik ukatzen dutenen argumentu interesatuen arriskuaz. Torrealdaik kazetaritza izan zuen bizibide, baina aldi berean euskal liburuaren soziologia izan zuen ikerketa-alor; horregatik, esperientzia bikoitz horren perspektibak inor baino kontzienteago egin zuen zentsuraren eraginaz eta haren berri eman beharraz.

Zentsura kontutan luze aritu naiz, badakit. Alferrik ez delakoan nago, garai honetako kultur jarduera balioztatzerakoan ukaezina baita politika administratiboaren baldintza erabakiorra nolabaiteko zehaztasunez ezagutzea. Nonbaiten esanda utzi beharra dago, gero etengabe itzulginguruan ibili beharrik ez izateko. (1997: 127)

Literaturaren ikertzaileok inoiz behar bezala eskertuko ez diogun moduan deskribatu zituen euskal literaturaren alde soziologikoak, geure irakurketa eta balorazioak segurtasunez egin ahal izan genitzan. Ez, ez da alferrik izan, Joan Mari, ahalegin luze hori. 🍷

Oharrak

1. Artikulu hau Memoria Historikoa Literatura Iberiarretan izeneko iker-taldearen FFI2017-84342-P (MINECO) proiektuaren baitan gauzatu da. Proiektu horren lanen artean aipagarri dira zentsuraren gaiari loturiko bi argitalpen: Mari Jose Olaziregi eta Lourdes Otaegi (argk.), *Literatura eta Zentsura. Memoria eztabaidatuak (Joan Mari Torrealdairi omenaldia)*, *Euskera* 63(2,2), 2018; eta Mari Jose Olaziregi eta Lourdes Otaegi (argk.), *Censura y literatura. Memorias contestadas*, Berna, Peter Lang, 2020.
2. Kazetaritza ikasketak amaitu ondoren, Deustuko Soziologia eta Zientzia Politikoen arloan burutu zuen, Karmelo Garitaonandiaren zuzendaritzapean (1991). Argitaragabea da.

Bibliografia

- Cáceres, Pilar (2013): *Memoria, lenguaje y trauma en la obra de Félix Grande*, Madril, Carpe Noctem.
- Otaegi, Lourdes (2018a): 'El poemario *Etiopía*: la ciudad como metáfora de la crisis de la utopía', in Iker Gonzalez-Allende eta Jose Angel Asuncion (argk.): *El mundo está en todas partes. La creación literaria de Bernardo Atxaga*, Bartzelona, Anthropos, 245-261.
- (2018b): 'Gabriel Arestiren poesia zentsuraren aurrean. Isiltasun gairaietarako kodea', *Euskera* 63(2,2), 789-827.
- (2019): 'Lecturas y relecturas de *Les Justes* (1949) de Albert Camus en sus representaciones durante el franquismo', in Anne Laure Feuillastre eta Marina Ruiz Cano (argk.): *El teatro de protesta. Estrategias y estéticas contestatarias en España (1960-1980)*, Paris, L'Harmattan, 147-162.
- Torrealdai, Joan Mari (1977): *Euskal idazleak, gaur. Historia social de la lengua y literatura vascas*, Tolosa, Jakin.
- (1991): *La censura gubernativa y el libro vasco (1936-1983): Análisis de los informes del lectorado*. Doktorego tesia. Deustuko Unibertsitatea.
- (1997): *Euskal kultura gaur. Liburuaren mundua*, Donostia, Jakin.
- (1998a): *El libro negro del euskera*, Donostia, Ttarttalo.
- (1998b): *La censura de Franco y los escritores vascos del 98*, Donostia, Ttarttalo.
- (1999): *La censura de Franco y el tema vasco*, Donostia, Kutxa Fundazioa.
- (2000): *Artaziak. Euskal liburuak eta Francoren zentsura 1936-1983*, Zarautz, Susa.
- (2016): 'Biografiatik bibliografiara', in Eusko Ikaskuntza: *Joan Mari Torrealdai. Manuel Lekuona Saria*, Donostia, Eusko Ikaskuntza, 5-24.
- (2018): *Asedio al euskera. Mas allá del libro negro*, Donostia, Txertoa.
- (2019): *De la hoguera al lápiz rojo. La Censura franquista en el País Vasco*, Donostia, Txertoa.